

DUITSE PASSANTEN

Lo van Driel

Duitse passanten

Op reis door de geschiedenis van Duitsland en Europa

De uitgeverij is er niet in geslaagd de rechthebbende van het omslagbeeld te contacteren. Degene die meent rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgeverij.

© 2021 Lo van Driel

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bureau Beck

Omslagbeeld © Melody Price

Foto auteur © Mechteld Jansen

NUR 320

ISBN 978 90 284 5191 9

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

- 1 Reisbericht 7
- 2 Lichtenberg naar Engeland 9
- 3 Goethe op de Gotthard 16
- 4 Herder naar Italië 22
- 5 Turner in het Rijndal 28
- 6 Meyerbeer in Parijs 34
- 7 Detmold uit en thuis 41
- 8 Koekkoek in het Ahrdal 48
- 9 Aan het front in Frankrijk 55
- 10 Notenspoor in Leipzig 62
- 11 Russen in het Zwarte Woud 68
- 12 Een Duitser uit Basel 75
- 13 Noorderlingen in Berlijn 82
- 14 Kunstenaars ten strijde 88
- 15 Journalist op de Balkan 96
- 16 Anhalter Bahnhof 103
- 17 Ontaard in Amsterdam 110
- 18 Een geroepene uit het noorden 117
- 19 In ballingschap in het paradijs 125
- 20 Voor het slot naar Zweden 133
- 21 Bijzondere dagen in Rome 141
- 22 Duitse schrijvers in Nederland 150
- 23 Een excursie naar Parijs 159
- 24 Een literaire bijeenkomst in Weimar 167

25	Op doorreis vanuit Mechelen	175
26	De grote trek	183
27	Hürtgenwald – entering Germany	191
28	De verschrikkelijke taal	199
29	Naar Argentinië	207
30	Een dwangarbeider keert naar huis	216
31	Stangl, Klee en de kerken	224
32	Een man komt naar Duitsland	232
33	Ontheemd in Californië	240
34	Naar Jeruzalem	248
35	Een urn op de thuisreis	256

Nawoord 265

Literatuur 267

Register 281

I

Reisbericht

In de vroege zomer van 1769 vertrok uit Riga een jonge Duitse geleerde voor een reis naar Frankrijk. Voor de reiziger in kwestie, Johann Gottfried Herder, was het een ontsnapping, een vlucht in de hoop op een ander leven in een nieuwe omgeving. Door het slechte weer moest de tocht over de Baltische Zee even uitgesteld worden. Daarna volgde de zeereis de kust van Letland, Litouwen en Polen naar Kopenhagen. Hier was Herder graag een tijd gebleven, maar hij liet zich overreden mee te varen naar Frankrijk. Op 15 juli legde het schip in Nantes aan. Herder bleef er vier maanden.

Vervolgens ging hij naar Parijs, dat hij maar provinciaals vond. In Parijs, aldus Herder, gaat het om *goût*, maar goede smaak is een oppervlakkig idee van wat schoonheid is en pracht en praal geeft alleen maar een illusie van schoonheid. Eind december 1769 vertrok hij uit Parijs via Brussel naar Antwerpen. Tijdens de vaartocht van Antwerpen naar Amsterdam leed hij 's nachts schipbreuk. Het stuurloze scheepje liep aan de grond en pas 's morgens kwam er hulp opdagen. Herder vervolgde zijn reis over land naar Amsterdam. In februari 1770 eindigde hij zijn tocht in Hamburg, waarna hij naar Eutin ten noorden van Lübeck vertrok, om zijn nieuwe broodheer te ontmoeten. Later kreeg Herder een aanstelling als hofprediker in Bückeberg, nog later in Weimar. Vanuit Weimar maakte hij nog een reis naar Italië. Al dat reizen, al die indrukken, al die gesprekken vormden Herders denken, van zijn opvattingen over esthetiek tot zijn uitvinding van de *Volksgeist*, het unieke wezen van een volk dat zich in het bijzonder in de taal zou

openbaren. Dat Volksgeist-idee had een geweldige uitwerking op de Duitse cultuur.

Herder was met zijn reislust niet uniek. Duitse dichters, schrijvers, filosofen, componisten en schilders trokken vanaf het einde van de achttiende eeuw naar het buitenland. Lenz, Goethe, Lessing, Schiller, Kleist, Heine en minder bekenden als Georg Herwegh (1817-1875) en diens vrouw Emma Siegmund, wier leven als een roman leest. Hun huwelijksreis ging naar Italië, maar vanaf september 1843 woonden ze in Parijs. Hun burens waren Karl Marx en zijn vrouw. In Parijs vormde Herwegh een Duits legertje van gevluchte revolutionairen, klaar om de Rijn over te steken. Voortaan zou Emma Siegmund Herweghs generaal zijn.

Toen in maart 1848 in Duitsland de revolutie uitbrak, reisde zij als spion en afgezant naar Baden-Württemberg en toen de militaire onderneming mislukte, gaf Emma leiding aan de vlucht naar Zwitserland. Van 1851 tot 1866 leefde het paar in Zürich. Na de dood van Herwegh, van wie ze bij tijd en wijle gescheiden leefde, woonde ze in Parijs, in *miese* omstandigheden. In zijn dagboek noteerde de schrijver Frank Wedekind vele intrigerende bezoeken aan haar. Emma Herwegh overleed in 1904.

Wat zochten al die Duitsers in het buitenland? Was het *Wanderlust* en *Fernweh* of die vermaledijde *Volksgeist*? Hoe het ook zij, in dit boek heb ik verhalen verzameld waarin gereisd wordt naar, door of uit Duitsland. Van de romantiek, de *Sturm und Drang* tot en met de *Nachkriegszeit*. Duitsers, vooral schrijvers, schilders, musici, gaan op pad en komen soms weer terug of sterven zonder *Heimat*. Sommigen willen van een Duits dorp naar een stad, anderen proberen tevergeefs weg te komen of worden door het land getransporteerd. Een enkele buitenlander bezoekt Duitsland. In een verhaal zijn hele volksstammen op weg. Samen vormen de stukken een fragmentarische reis door de Duitse geschiedenis.

Wie Duitsland bereist, weet waar hij uiteindelijk terechtkomt. In *Berlin... Endstation* (2006) laat Edgar Hilsenrath twee joden in Amerika praten over een reis naar Duitsland. Het gesprek gaat over het Holocaustmonument in Berlijn. 'Ein schlechter Witz', zegt de een. 'Wozu brauchen die Deutschen ein Mahnmal? Ganz Deutschland ist ein Holocaust-Mahnmal.'

Lichtenberg naar Engeland

Georg Christoph Lichtenberg was 28 jaar en docent natuurkunde toen hij op 25 maart 1770 vertrok uit Göttingen voor zijn eerste reis naar Londen. Hij was in Ober-Ramstadt bij Darmstadt geboren als jongste zoon in een kinderrijk domineesgezin. Lichamelijk zag het jongetje er niet best uit: rachitis met een botvergroeiing in de ruggengraat, de zogeheten Engelse ziekte. Het was een voorteken. Een klein mannetje werd hij, met een bochel en verhoudingsgewijs een te groot hoofd. Sterrenkunde, natuurkunde en wiskunde waren zijn lievelingsvakken lang voordat hij zich aan de universiteit van Göttingen als beursstudent inschreef. Hij viel op, in verschillende opzichten.

Die universiteit van Göttingen was nog betrekkelijk nieuw toen de jonge Lichtenberg er arriveerde, maar al een centrum van de Verlichting, van de *Aufklärung* die de moderne wetenschap en filosofie aan de samenleving zou schenken. De universiteit was gesticht door de Engelse koning George II, die tevens keurvorst Georg August van Hannover was. De Georgia Augusta, zoals de Alma Mater heette, was modern opgezet en bood voor onderzoek goede mogelijkheden.

Lichtenberg was in 1770 bijzonder hoogleraar, vijf jaar later ordinaris in zijn lievelingsvakken met bijzondere aandacht voor de experimentele natuurkunde. Veel professoren hadden als bijverdienste de begeleiding van studenten. Zo ook Lichtenberg, die al vóór zijn eerste reis de zorg voor studenten uit Engeland had. Door de koninklijke banden was er in Göttingen trouwens veel belangstelling voor het land van

Shakespeare en Newton. Lichtenberg had bij zijn studie colleges Engels gevolgd. Hij sprak de taal perfect.

Over Lichtenberg las ik voor het eerst in 1964 in Hermans' *Sadistisch universum* in zijn stuk over Wittgenstein. Lichtenberg bleek een fascinerende man, een schrijver van prikkelende aforismen en mooie brieven. Als schrijver werd Lichtenberg pas na zijn dood beroemd. Dat vond hij niet vernederend, omdat volgens hem verachting meer waard was dan beroemdheid: 'Terwijl men over geheime zonden in het publiek schrijft', noteerde hij in zijn notitieboek, zijn *Sudelbuch*, 'heb ik me voorgenomen over publieke zonden heimelijk te schrijven.' In Göttingen vond Lichtenberg het een duffe boel. Daar rijmde het ene gezicht op het andere. De korte reizen naar Hannover en Osnabrück, die hij in opdracht van de regering maakte, verlostten hem tijdelijk uit de benauwde atmosfeer. Hij reisde met de diligence, ontmoette in Bückeberg de hofprediker Herder, met wie hij lange gesprekken voerde, en verbleef een tijd in Osnabrück om er astronomische waarnemingen te doen.

Zelfportret

'Zijn lichaam is van dien aard dat ook een slechte tekenaar het in het donker beter zou tekenen, en was hij bij machte het te veranderen, dan zou hij sommige delen ervan minder reliëf geven', schreef Lichtenberg over zichzelf. 'Zijn gezondheid is niet best, maar hij heeft het talent om gezonde dagen optimaal te benutten. Zijn verbeeldingskracht laat hem nooit in de steek. Hij staat bijvoorbeeld voor het raam, het hoofd op de handen gesteund, zodat een voorbijganger alleen maar een melancholieke man ziet die het hoofd laat hangen; maar ondertussen bekent hij zichzelf dat hij zich weer te buiten is gegaan aan genot.' Hij heeft slechts weinig vrienden, maar door zijn vriendelijkheid denken veel mensen dat hij hun vriend is, en hij helpt hen naar vermogen, niet uit de aandrang, maar uit eerzucht en menselijkheid. Hij heeft maar een of twee keer liefgehad, de ene keer niet ongelukkig, de andere gelukkig. Alleen door monterheid en luchthartigheid wist hij een gouden hart voor zich te winnen, welke eigenschappen hij nu vaak verwaarloost. Over de godsdienst heeft hij al als knaap heel vrij gedacht, ook al heeft hij er nooit een

eer in gesteld een vrijgeest te zijn, noch alles blindelings te geloven. Hij weet niet wat hij meer haat, jonge officieren of jonge predikanten. Voor officiële bijeenkomsten zijn z'n lichaam en z'n kleren zelden geschikt. Lezen en schrijven zijn voor hem even noodzakelijk als eten en drinken; hij hoopt dat het hem nooit aan boeken zal ontbreken. Aan de dood denkt hij heel vaak en nooit met afschuw, en hij zou willen dat hij aan alles met zo veel gelatenheid zou kunnen denken. Aldus een verkorte versie van Lichtenbergs zelfportret in de vertaling van Hans Driessen in *Trouw* (8 juni 2002).

Het geschreven portret is vol zelfspot, maar hij leed zeker onder zijn uiterlijk. Zo had hij zich aangeleerd om tijdens zijn colleges op het bord te schrijven zonder met zijn rug naar zijn luisteraars te staan.

Naar Engeland

Lichtenberg vond Londen overweldigend. Al tijdens een reis naar Hamburg had hij geschreven over het anonieme karakter van een grote stad. Hij berekende dat elke seconde iemand langs zijn logement liep, '3660 mensen in een uur dus, met allerlei gezichten, gedaanten en bedoelingen'. Deze indrukken verbleekten bij het drukke verkeer in de city.

Op de eerste reis naar Engeland begeleidde Lichtenberg een paar Engelse studenten. Met twee bedienden ging hij vanuit Göttingen per zogenoemde extrapost, de bijzondere postkoets. In Nederland namen ze de trekschuit naar Hellevoetsluis, waar de Engelse pakketboot wachtte. Het gezelschap logeerde in de beste hotels en op de boot kreeg het de staatscabine. De totale reis duurde vijftien dagen. Er zijn wat dagboekfragmenten: 'De eerste plaats op Hollands gebied waar wij stopten was Delden, een gewoon Hollands dorp. Hier krijgt men voor het eerst een idee van de Hollandse zindelijkheid en oplichterij. (...) In de herberg waar wij even de reis onderbraken waren drie meisjes die in de twee uren die ik daar doorbracht niets anders uitvoerden dan alles nog schoner te poetsen dan het al was. Maar je ergert je wel als je ziet hoe de mensen als het ware die properheid naar zich toe schrapen; alsmar aan de schoonmaak, zonder ooit van deze zindelijkheid te profiteren. Door al dat gepoets zijn zij zelf vaak te vies om aan te pakken, ik heb dat dikwijls

kunnen constateren. (...) De vreemdeling moet zonder uitzondering elke gewone Hollander als een oplichter behandelen, totdat hij van het tegendeel overtuigd wordt. Vaak is dat niet de schuld van die ene Hollander, maar een gevolg van het feit dat men in Holland eerlijk verdiende winst noemt wat bij alle overige beschaafde volkeren afzetterij en bedrog heet. Een vreemdeling die door Holland reist, zonder minstens zesmaal opgelicht te worden moet zelf wel een gewiekste bedrieger zijn.' (2 april 1770)

Twee dagen later: 'Ik ben in de trekschuit van Utrecht naar Den Haag gevaren. Ik vertrok 's middags om vier uur en kwam de volgende ochtend om zeven uur in Den Haag aan. Ik heb nu pas goed gemerkt wat ál te veel comfort betekent. Het zou prettiger zijn wanneer men tenminste merkte dat men reisde. 's Nachts om drie uur passeerden wij Leiden. Ik liet mij wekken, en het was een vreemde gewaarwording door zo'n beroemde stad te varen zonder er iets meer van te zien dan de gevels die tegen de heldere hemel afstaken. Ik hoorde een klokkenspel en zo was ik dan in Leiden, Lugduni Batavorum. Den Haag is de plaats waar ik zou willen wonen, als ik het voor het zeggen had.'

Lichtenberg werd in Engeland door de hoogste kringen, ja zelfs door de koning ontvangen. Hij genoot evenzeer van de vrouwen. 'Ik heb in mijn leven veel mooie vrouwen gezien, maar in tien dagen in Engeland heb ik er meer gezien dan in de rest van mijn leven bij elkaar. (...) Het kamermeisje dat dagelijks mijn haar aanmaakt en mijn bed verwarmt (met een kruik natuurlijk, waarde vriend) komt soms met een zwarte, soms met een witte zijden hoed en met een zwaai de kamer binnen, draagt haar kruik met de gratie waarmee sommige Duitse dames hun parasol dragen, knielt in deze kledij voor mijn bed met zulk een nonchalance dat men zou kunnen menen dat ze alle manieren van zwaaien beheerst, en spreekt daarbij een Engels dat u in uw beste Engelse boeken nauwelijks zult tegenkomen, mijn waarde. Als uw hart tegen een stootje kan, komt u dan hierheen; ik sta er borg voor dat u het Engels beheerst voordat uw bed veertigmaal verwarmd is.' Lichtenberg had beslist een zogeheten dwalend oog, zoals blijkt uit verschillende aforismen: 'Haar onderjurk was rood-blauw gestreept en zag eruit of hij van een toneel-

gordijn was gemaakt. Ik had heel wat voor een plaats op de voorste rij gegeven, maar er werd niet gespeeld.’

Na vier weken keerde Lichtenberg terug, in gezelschap van nieuwe studenten. Opnieuw reisde Lichtenberg door Nederland. Hij ontmoette er enkele geleerden, maar afgezien van hen, vond hij de Nederlanders onverdraaglijk. Ze spraken een vreselijke taal, ‘verhanswurstetes Deutsch, gebrochenes Bauerndeutsch’. Hij noemde ze daarom de kikkers van Europa. De Hollandse steden (Utrecht, Den Haag, Rotterdam) vond hij vorstelijk, maar het mengelmoesje bewoners – daarvoor had hij geen goed woord over.

In de loop van 1773 ontving de kleine filosoof opnieuw een uitnodiging uit Engeland. Hij wilde er niet verschijnen zonder nieuwe publicaties en daarom vertrok hij pas een jaar later. Het was een reis die veertien maanden duurde. Hij was er nog maar net toen hij een vriend schreef dat hij wel tien jaar nodig had om alles te verwerken wat hij zag en hoorde. De industriële vernieuwing kondigde zich aan, wetenschappelijke ontdekkingen gaven richting aan de maatschappelijke ontwikkeling, politiek was het een interessante tijd. Lichtenberg was vaak te gast bij de adel en aan het hof, waardoor hij wetenschappelijk wel een en ander heeft gemist. Daarentegen ging hij voortdurend naar het theater. Tijdens zijn verblijf speelde de Amerikaanse kwestie. Aanvankelijk sympathiseerde Lichtenberg met de opvatting dat de Amerikanen het recht op zelfbeschikking hadden, maar onder invloed van zijn gastheren liet Lichtenberg deze mening varen. Op oudejaarsavond 1775 was hij terug in Göttingen. De jaren daarop verschenen zijn *Briefe aus England*.

Elke vorm van irrationalisme was Lichtenberg een gruwel, net als de gevoelscultuur zoals die in de Sturm-und-Drang-tijd in de letteren en het piëtisme heerste. Tegen de intuïtie verdedigde hij de ervaring, tegen de openbaring het verstand. Dat neemt niet weg dat ook onder deze Aufklärungsman afschuw voor joden een normale houding was. Zijn biograaf Zitelmann somt er vele op: ‘Behalve mijn eigen kwaadaardige begeerte hebben mij altijd het meest de joden last bezorgd.’ Of deze: ‘Het volk van god heeft nooit voor iets gedeugd, maar is altijd een schandelijk volk geweest.’ En deze: ‘Vilderij, jodenkerkhof en galgen (...) klinkt

bijna als Abraham, Izak en Jacob.' Zeker, er zijn er ook met zelfkritiek: 'Wij zijn ten slotte niets meer dan een joodse sekte', desalniettemin was ook deze man niet vrij van antisemitische vooroordelen. Toen hij al 56 jaar was, meende hij nog dat zijn werk niet in het Hebreeuws vertaald mocht worden.

En dan de meisjes

In het voorjaar van 1777 maakte Lichtenberg met drie Engelse studenten een wandeling door Göttingen waarbij ze een jong meisje van dertien ontmoetten dat aardbeien en bloemen verkocht. Lichtenberg nam het meisje met toestemming van haar moeder in huis. De gebochelde dwerg zag dat in het voortreffelijke lichaam een ziel huisde die hij lange tijd had gezocht maar nooit had gevonden. Hij leerde deze Maria Stechard lezen en schrijven en bracht genoeglijke dagen met haar door. 's Morgens lachen we met elkaar en maken gekheid en 's middags krabben en kijven we. We leven werkelijk als een getrouwd stel', schreef hij in een van zijn brieven. Zij verzorgde hem en bracht zijn huis op orde. Toen hij overwoog met haar te trouwen, stierf zijn lief. Lichtenberg was ontroostbaar. 'Dit is de zwartste dag uit mijn leven', schreef de geleerde man. Hij ontmoette vaker jonge volksmeisjes: 'Mijn god, wat voor een boerinnetje heb ik zojuist gezien!... Tot mijn ongeluk had ze niets te verkopen dat ik nodig heb, en omgekeerd, wat ik nodig heb verkocht ze niet.'

Toch duurde het niet lang of hij had weer een meisje in huis, de vijftienjarige Margarete Elisabeth Kellner, een ongeletterde dochter van een leerlooier. In 1786 werd hun oudste zoon geboren. Er zouden er nog zeven volgen. Een 'vergnügte Ehe' van tien jaar. 'Het is de hemel zelf', schreef Lichtenberg een vriend. Margarete was niet op haar mondje gevallen. Verzoeningen werden gevierd aan tafel en in bed. Op de late avond van 5 oktober 1789 trad hij met haar in het huwelijk. Hij wilde haar niet ongetrouwd achterlaten.

Geplaagd door astma en zenuwziekte was hij als 48-jarige al een oud man. Hij werd steeds meer een hypochonder, meende allerlei ziektes bij zichzelf te constateren en vreesde het allerergste. In die jaren hield de

natuurkundige zich vooral met gas, lucht en warmte bezig. Het feit dat toen de eerste ballonvaarders opzien baarden was er niet vreemd aan.

Lichtenberg had de gewoonte alles te noteren wat hem de moeite waard scheen. Hij las veel dat leidde tot allerlei invallen. Hij schreef alles door elkaar, familiegebeurtenissen, titels van boeken die hij wilde lezen of kopen, wetenschappelijke aantekeningen, opmerkingen over zijn gezondheid. Het boek noemde hij zijn *Sudelbuch* (kladboek).

Na zijn terugkeer hield Lichtenberg in Göttingen contact met Engeland. Zo begeleidde hij de drie zonen van koning George die in Göttingen kwamen studeren. Reizen deed hij minder. In 1778 ging hij nog naar Hamburg en bezocht hij het eiland Helgoland. Hij wilde nog een reis naar Italië te maken, waarvoor hem al verlof was toegekend. De reis had hij helemaal uitgestippeld: van Dresden over Praag naar Triëst en Venetië en vervolgens naar Rome en misschien naar Napels of zelfs naar Sicilië. Ook de terugreis zag hij via Genève, Zürich en Basel voor zich. Negen weken had hij zich voorbereid, hij voelde de klassieke grond al onder zijn voeten. In Italië zou hij behalve met kunst, cultuur en landschap zich vooral met de moderne natuurkunde bezighouden. Een bezoek aan Alessandro Volta (1745-1827), die hem bezocht had in Göttingen en met wie hij correspondeerde, stond op de lijst. Het kwam er niet van.

Op 30 mei 1799 stierf Lichtenberg. Bij zijn begrafenis zouden meer dan vijfhonderd studenten de baar gevolgd hebben. En Margarete stond met zes kinderen aan zijn graf.

3

Goethe op de Gotthard

‘Ken je de berg en zijn nauwe, dichtbewolkte gang?’ vroeg Goethe in het gedicht ‘Kennst dus das Land wo die Zitronen blühen’. Italië had de dichter toen nog niet gezien, maar wel was hij in Zwitserland geweest. Hoe vaak eigenlijk en hoe reisde hij precies? Hij nam de Brenner op zijn Italiaanse reis, maar wanneer ging hij over de Splügenpas? Hoeveel keer was hij op de Gotthard? Gelukkig maakte hij goede aantekeningen.

Voor zijn eerste reis naar Zwitserland vertrok de bijna 26-jarige Johann Wolfgang Goethe in mei 1775 uit het ouderlijke huis in Frankfurt aan de Main. Hij was in gezelschap van drie graven, Friedrich en Christian zu Stolberg en Christian von Haugwitz. Hij had een ambtelijke betrekking en was dat voorjaar verloofd met Lili Schönemann. Een toekomst als gehuwde jurist in Frankfurt, met een kring van bekenden en familieleden al te nabij, stond hem tegen. Hij zocht afstand en moest weg, naar de hoge bergen. Een van zijn reisgenoten, Christian Graf zu Stolberg, schreef aan zijn zuster dat ze het geweldig vonden om met Goethe te reizen: ‘Hij is een wilde, onstuimige maar goede vent, spiritueel en flamboyant.’ Ze volgden in grote trekken de Rijn: Darmstadt, Mannheim, Heidelberg, Straatsburg, Freiburg en dan langs de waterval bij Schaffhausen, die grote indruk maakte.

Vervolgens ging het via Konstanz en Winterthur naar Zürich, waar ze een week bleven. De reizigers logeerden in Gasthof zum Schwert. In Zürich voegde Jakob Passavant, schilder en kunsthistoricus, zich bij het viertal. Lopend gingen ze naar het Mariaklooster in Einsiedeln waar de

drie graven afscheid namen en terugkeerden. Goethe en Passavant trokken verder. Op 21 juni waren ze bij het Hospiz op de Gotthardpas, waar ze overnachtten. Doel van de reis was Milaan, dat bereikten ze niet. Op 22 juni schreef Goethe in zijn dagboek: 'Vroeg opgestaan. (...) Aan het voetpad naar Italië gezeten en getekend. Mijn reisgezel kwam vol goede moed erbij, we hebben genoeg geld om naar Milaan te gaan. Een gouden hartje dat ik in mooie uren van Lili kreeg, hing hartverwarmend om mijn hals. Ik pakte het en kuste het en ging zonder een woord te zeggen de weg op die we gekomen waren, terwijl mijn vriend aarzelend volgde.' Ze gingen dus niet naar Italië maar keerden terug. De gevoelens voor zijn verloofde waren te sterk. In het exemplaar van zijn tragedie *Stella* dat hij Lili gaf, schreef hij: 'In het schone dal, op de besneeuwde hoogten/ was steeds jouw beeld dichtbij./ Het zweeft in wolken voor mijn ogen/ en in mijn hart was het beeld nabij.'

Je leest vaak dat Goethe niet naar Italië ging omdat hij de tijd nog niet rijp achtte. De reizen naar de Alpen waren voor hem geen toeristische tripjes. Het hooggebergte leidde tot intensieve reflectie op zijn dichterschap, de kunst en de natuur.

Bijna een maand later was Goethe weer thuis in Frankfurt. Tijdens deze reis maakte hij aantekeningen over poëzie en beeldende kunst. Hij maakte behoorlijk wat tekeningen, onder andere de beroemde schets van het berglandschap met een man die naar Italië kijkt: 'Scheideblick nach Italien' schreef hij erbij. Van een huwelijk met Lili Schönemann kwam niets, Goethe verbrak de verloving. Er volgde nog een lichte affaire met Charlotte Buff en in 1775 vertrok Goethe op uitnodiging van de hertog naar Weimar. Hij zou er een intense, platonische relatie met Charlotte von Stein krijgen.

Met de hertog

De tweede reis naar de Alpen ondernam Goethe een paar jaar later, van september 1779 tot half januari 1780. Op deze reis begeleidde hij zijn jonge broodheer, Karel August. De hertog was 22 jaar, Goethe inmiddels 30. Karel August moest levenservaring opdoen en de kennismaking met de bergen en de fysieke uitdaging waren goed voor hem. Toen het klei-

ne reisgezelschap vertrok – behalve Goethe en de hertog maakte een kamerheer er deel van uit en ten minste Goethes knecht – wist in Weimar niemand wat het doel van de reis was, zelfs Goethes geliefde niet. Men dacht dat de hertog naar de Rijn wilde om van het najaar te genieten.

Goethe had zijn moeder geschreven dat ze zouden komen logeren. De dichter had zijn ouders vier jaar niet gezien. Na een paar dagen reisde de groep uit Weimar in zuidelijke richting. Goethe verliet zijn medereizigers in de Elzas om een bezoek te brengen aan de familie Brion, de predikant in Sesenheim, waar hij zo hevig verliefd was geweest op diens dochter Friederike. Op 26 september voegde hij zich weer bij zijn reisgezellen in Straatsburg. Daar had hij een ontmoeting met zijn ex-verloofde Lili, die ondertussen getrouwd was en kort daarvoor moeder was geworden. In Emmendingen (ten noorden van Freiburg) bezocht Goethe ook nog zijn ex-zwager: diens eerste vrouw, Goethes zuster Cornelia, was overleden en zijn zwager was hertrouwd. Over Freiburg ging het gezelschap naar Basel. Daar begon Goethe aan zijn *Briefe aus der Schweiz 1779* voor Charlotte von Stein.

Door het ontbreken van gegevens weten we weinig over de reis door het Berner Oberland. Wel weten we dat ze door het Münsterdal naar Biel gingen en vervolgens naar Bern. Goethe schreef daar in een Gasthof aan een vriend dat hij een natuuronderzoeker had bezocht en van hem suggesties had gekregen voor de reis, vooral om bijzondere geologische zaken te vinden. Van Bern reisden de mannen naar Thun. Hier namen ze een boot naar Interlaken om door te reizen naar Lauterbrunnen waar ze de Staubbachwaterval bewonderden. Ze zagen enkele gletsjers en half oktober waren de mannen weer in Bern. Voor de natuurindrukken op deze tocht kwam Goethe woorden tekort. In Bern bleven ze een paar dagen, ze bezochten deze en gene en zagen een aantal bezienswaardigheden. Na vijf dagen vertrokken ze naar Lausanne aan het Meer van Genève.

Goethe stuurde vandaar een reisverslag naar zijn geliefde en zijn moeder. De heren maakten er een paar feestelijke dagen van, maar Goethe voelde zich er niet prettig. Genève was aan het eind van de achttiende eeuw een nare, sombere plek.

Hoewel de tijd van het jaar vanzelfsprekend ongunstig was, trok Goethe met de hertog naar Chamonix om de Mont Blanc te zien en zo mogelijk een eind te beklimmen. Ze hadden ondertussen kennisgemaakt met een geoloog en gletsjerspecialist die hun enige aanwijzingen gaf. Van Chamonix ging het via het Rhônedal naar de Gotthardpas.

De dichter moest tijdens de voettocht naar het Hospiz voortdurend denken aan zijn eerste reis, aan zijn plannen van destijds voor een reis naar Italië en zijn beslissing op de Gotthard om terug te gaan. Ook deze keer was de pas het eindpunt. Met zijn hertog ging hij over dezelfde weg terug als jaren geleden, via Luzern en Zürich. Over Schaffhausen trokken ze naar Stuttgart en vervolgens naar Frankfurt. Op 12 januari 1780 waren ze weer in Weimar. Goethe had voor de tweede keer op de Gotthard gestaan. Aan Charlotte von Stein schreef hij: 'Voor de tweede keer ben ik nu op deze hoogte en ik zal niet zeggen met welke gedachten. Ook nu trekt me Italië niet. Dat voor de hertog deze reis niet nuttig is, dat het niet goed zou zijn langer van huis te blijven, dat ik U zal weerzien, dat alles doet mijn oog voor de tweede keer van het beloofde afwenden, hoewel ik hopelijk niet zal sterven zonder het te hebben gezien.'

Naar Italië en terug

In september 1786 begon de inmiddels 37-jarige Goethe aan zijn grote reis van bijna twee jaar door Italië. Hij vertrok uit Karlsbad en reisde snel per koets over de Brenner naar Verona om eerst in Venetië zich bewust te zijn van de reis die hem tot een ander mens zou maken. Op de terugreis ging hij door Zwitserland, over de Splügen. Die pas is met zijn ruim tweeduizend meter niet bijzonder hoog, maar zowel aan de Italiaanse als aan de Zwitserse kant moeten in betrekkelijk korte afstand grote hoogteverschillen overbrugd worden. Bovendien gaat de route door kloven, waarvan de Via Mala de bekendste is.

Goethe kwam uit Milaan en ging langs het Comomeer naar Chiavenna. De reiziger verlaat ook vandaag daar het bekoorlijke Italië, vervolgens dringt zich een onvoorstelbaar landschap op. Op de pas is een douanepost, niet veel verder staat het Berghaus Splügenpas. Je hebt dan de beroemde Galerie al achter de rug. Je moet een beetje geluk hebben

met het weer, het zicht kan door mist en wolken beperkt worden. Nog noordelijker, maar nog ruim voor Thusis, kom je in de beruchte diepe kloof die als boze weg, Via Mala, bekendstaat. Bij de trappen waarmee je naar de Achter-Rijn kunt afdalen, staan informatieborden met Goethes gestalte. Men maakt er nu *selfies* achter een Goethepaneel met gat. Goethe zelf deed de reis met de bodedienst die vanaf Konstanz werd onderhouden. Dwars door Liechtenstein ging hij noordwaarts – zonder het noorden komt niemand thuis.

De tocht over de Splügen was gevreesd. Er is een uitspraak van een zestiende-eeuwse koopman uit Basel die liever twee keer over de Gotthard ging dan één keer over de Splügen. Toen de dichter de Splügen passeerde ging het over een armzalig pad, er was nog geen fatsoenlijke weg aangelegd. Die *Wanderweg* kan men nog steeds nemen. Latere reizigers konden over de Splügen met een met paarden bespannen koets. Zo reed op 10 september 1843 de Engelsman William Turner over de Splügen met de postkoets. Hij logeerde in het bodehuis en maakte er een aquarel. Friedrich Nietzsche ging per koets over de pas in 1872, de Russische anarchist Michail Bakoenin in 1874 en de Baselse historicus Jacob Burckhardt in 1878. Albert Einstein ging in 1901 te voet.

In 1790 reisde Goethe naar Venetië om de hertogin-moeder Anna Amalia (1739-1807) op te halen en haar naar Weimar te begeleiden. Zo goed als zeker reed Goethe van Weimar over de Brenner naar Verona. Hij reisde per koets en bracht enkele dagen in Verona door. In enkele brieven vond hij Italië niet meer zo inspirerend, maar hij schreef er zijn Venetiaanse epigrammen. Vol erotische toespelingen.

Nog een keer

De laatste reis over de Zwitserse Alpen ondernam hij achttien jaar na de vorige, van eind juli tot eind november 1797. In die tussentijd was er veel gebeurd. Goethe had na zijn Italiaanse reis uit 1786-1788 zijn leven opnieuw geordend, had afstand genomen van zijn Lotte. Bij hem woonde Christiane Vulpius. Ze hadden sinds 25 december 1789 een zoon, August. Ondertussen had de Franse Revolutie de Europese wereld veranderd. Goethe zelf had met de dichter Friedrich Schiller een bijzondere band